

Müüt 4: 1945. aasta kevadel likvideeriti EAÕK Eestis ning selle asemel asutati Vene Õigeusu Kiriku Eesti piiskopkond, mis (vt eespool)...

1940.–1941. aastate dokumentidest selgub ilmselgelt, et EAÕK ja Läti Õigeusu Kiriku taasühinemine Moskva Patriarhaadiga ei toimunud kaugeltki sama malli ja juhiste järgi. Nagu muuseas erines ka nende olukord. Kui EAÕK viidi metropoliit Aleksandri ja tema mõttekaaslaste usinusel Konstantinoopoli Patriarhaadi alluvusse juba 1923. aastal, siis Läti Õigeusu Kirik alles 1936. aastal, kaks aastat pärast selle eestseisja, püha märtri ülempiiskop Joanni (Pommers) mõrva 1934. aastal. Leedu piiskopkond aga ei läinudki kuhugi üle, vaid tegutses kogu sõdadevahelisel perioodil Vene Õigeusu Kiriku välispiiskopkonna staatuses, mistõttu tema valitsevale piiskopile – metropoliit Eleutheriusele (Bogojavlenski) – tehti ülesandeks võtta kanoonilisse ühendusse Moskva Patriarhaadiga need õigeusu kogudused Eestis ja Lätis, kes seda sooviksid.

Erinevalt Läti Õigeusu Kiriku juhust metropoliit Augustinist (Petersons) mõistis metropoliit Aleksander väga kiiresti, et kui ta ei võta EAÕK ja Moskva Patriarhaadi taasühinemise initsiatiivi lühima aja jooksul enda kätte, kaotab ta kontrolli juba iseeneslikult alanud protsessi üle, mille "esimeseks pääsukeseks" sai Petseri 40 Kannataja kogudus. Sellest tulenesidki tema tegevused.

Muidugi langetas metropoliit Aleksander otsuse Moskva Patriarhaati tagasi pöörduda surve all olles. Kuid see oli tingitud asjaoludest, mitte inimeste survest.

EAÕK ja Vene Õigeusu Kiriku taasühinemise ebaühtlast protsessi aastatel 1940–1945. a ei ole alust käsitleda kui EAÕK likvideerimist Moskva Patriarhaadi poolt ja uue usuorganisatsiooni asutamist. See ei olnud nõukogude-eelse institutsiooni hävitamine ja nõukogulikuga asendamine, nagu toimus teiste riiklike ja ühiskondlike struktuuridega Eestis. Dokumentidest nähtub, et ühinevad pooled ei näinud seda protsessi mitte likvideerimisena, vaid EAÕK ümberkujundamisena – nagu väljendus metropoliit Sergius (Stragorodski) – nimetuse, struktuuri ja staatuse poolest "tagasihoidlikumaks" Eesti piiskopkonnaks (iseseisev piiskopkond on Kohaliku Kiriku esmane vorm, seega ei teisenda iseseisvuse astme muutmine selle olemust), see tähendab, see oli protsess eesti õigeusu tagasipöördumiseks kanoonilisse seisundisse, mis oli enne autonoomia saamist 1920. aastal.

Saksa-fašistliku okupatsiooni algusega lahkusid metropoliit Aleksander ja temaga kaasa läinud eesti, segakogudustest ja mõned vene kogudused, samuti kloostrid Moskva Patriarhaadi juhtimise alt ning moodustasid struktuuri, mis registreeriti Saksa võimude poolt kui "Eesti Apostlik-Õigeusu Metropoolia" (EAÕM; Tallinna kindralkomissar ei lubanud metropoliit Aleksandri struktuuril end "kirikuks" nimetada). Enamik vene kogudusi säilitas alluvuse Moskva Patriarhaadile.

1944. aastal evakueerusid Eestist metropoliit Aleksander, 22 vaimulikku ja ligikaudu 5–7 tuhat ilmikut. Ülempreester Nigul Hindo arvutuste kohaselt lahkus 1944. aasta sügisel Eestist preestrite hulgast 16 eestlast ja 3 venelast, diakonite hulgast 2 eestlast ja 1 venelane – kokku 22 vaimulikku, kuid vene vaimulikkond ei jäänud eesti diasporaasse, vaid liitus vene jurisdiktsioonidega.

EAÕM-i allesjäänud kogudused naasid Eesti piiskopkonna koosseisu. Levinud versioon, et 1945. aasta märtsis EAÕK likvideeriti, on vastuolus arhiividokumentidega, millest selgub, et likvideeriti ainult Saksa-fašistliku okupatsiooni ajal asutatud EAÕM-i Sinod, samas kui EAÕK-i, nagu eespool öeldud, mitte ei likvideeritud, vaid kujundati ümber Eesti piiskopkonnaks. Täpsemalt öeldes viidi 1945. aasta märtsis, pärast sõja ajal lahutatud Eesti õigeusu osade taasühinemist, lõpule EAÕK ümberkujundamine Eesti piiskopkonnaks, mis oli 1941. aastal alustatud, kuid lõplikult vormistamata jäänud.

Välismaal aga, hajutatuna kolmel mandril, moodustus õigeusklike eestlaste poolt loodud kogudustest uus struktuur – "EAÕK paguluses". Algul sattusid metropoliit Aleksander ja temaga kaasas olnud vaimulikud Oldenburg'i linna lähedal asuvasse Ohmstede põgenikelaagrisse, kust nad oma ülemkarjase õnnistusega asusid elama erinevatesse riikidesse, luues seal ja teenides eesti diasporaa kogudusi. Metropoliit Aleksandril endal lubati 1947. aastal asuda elama Rootsi. Kolmel mandril hajutatud 17 koguduse juhtimiseks (Rootsis – 7, USA-s – 4, Kanadas – 3 ja üks kogudus Saksamaal, Suurbritannias ja Austraalias) koopteeris metropoliit Aleksander 15. jaanuaril 1948 ajutise EAÕK Sinodi paguluses, määrates selle liikmed, mis oli vastuolus EAÕK 1935. aasta põhikirja paragrahviga 29, mille kohaselt valib Sinodi Kirikukogu. See oli vajalik organisatsiooniline meede, erakorraline ja sunnitud, ning seetõttu ajutine.

Tundes lähenevat surma, lõpetas metropoliit Aleksander oma otsusega nr 6 30. aprillist 1953. a (mida mainitakse mitmes väljaandes tema testamendina) "nõuandva kogu või ajutise sinodi volitused ja tegutsemisõigused" ning andis laialdased organisatsioonilised võimalused ülempreester Aleksander Jürissonile, määrates ta EAÕK täievoliliseks administraatoriks Kiriku juhtimiseks üleminekuperioodil. Pärast metropoliit Aleksandri surma 18. oktoobril 1953. a puhkes vaidlus selle üle, kas see juhtorgan peaks jätkama või mitte. Ülempreester A. Jürissoni katsed teostada talle surnud metropoliidi poolt pärandatud volitusi põrkusid ajutise Sinodi liikmete vastuseisule, kelle istungil 27. oktoobril 1953. a otsustati jätkata "oma ülesannete täitmist Eesti Ap.-õigeusu Kiriku kõrgema organina", küüniliselt eirates oma lahkunud ülemhingekarjase viimset tahet. Oma õigustuseks viitasid nad EAÕK 1935. aasta põhikirja paragrahvile 16, mille kohaselt lähevad metropoliidi administratiivsed kohustused tema piiskopkonna lehestumise ajal, teiste piiskoppide puudumisel, automaatselt üle Sinodile. Seejuures jätsid usurpaatorid kangekaelselt tähelepanuta selle põhikirja paragrahvi kohaldamatuse enda suhtes, kuna nende volituste saamise viis oli vastuolus sama põhikirja eelmainitud paragrahviga 29.

Kuid neid toetas Konstantinoopoli Patriarh Athenagoras. Oma 3. detsembri 1953. aasta kirjaga teatas ta Sinodile, et EAÕK-i paguluses hakkab ajutiselt hoolitsema tema eksarh Lääne- ja Kesk-Euroopas, Thyateira peapiiskop Athenagoras (Kavvadas).

Peagi, 13. veebruaril 1954. a sõlmiti Sinodi ja peapiiskop Athenagorase vahel tema esindaja arhimandriit Iakovos Virvose isikus leping, milles Sinod tunnustas peapiiskop Athenagorast EAÕK eestseisja kohatäitjana, kes pidi juhtima Kirikut Eesti Vabariigi seaduste ja EAÕK 1935. aasta põhikirja alusel. Seda tingimust rikuti viivitamatult, sest selle asemel, et EAÕK 1935. aasta põhikirja paragrahvi 29 kohaselt kokku kutsuda Kirikukogu ja valida uus Sinodi koosseis, kinnitas peapiiskop Athenagoras 8. märtsil 1954 lepingu ning ühtlasi ka metropoliit Aleksandri poolt laiali saadetud ajutise Sinodi endise koosseisu, astudes ise selle liikmeks.

Eesti õigeusu diasporaa kanoonilise kujunemise järgmine etapp oli paguluses oleva EAÕK Kirikukogu, mis toimus 15. aprillil 1956 Stockholmi koguduse kirikus, kus valiti piiskopiks Sinodi esimees ja Rootsi koguduste praost ülempreester Jüri Välbe. Kirikukogu toimus hübriidvormis: Sinodi liikmed ja kuue Rootsi koguduse esindajad viibisid kohal füüsiliselt, väliskoguduste esindajad saatsid oma valimisedelid.

Tähelepanuväärne on see, et enne Kirikukogu otsuse kinnitamist soovis Patriarh Athenagoras oma 5. juuni 1956. aasta kirjas saada Sinodilt deklaratsiooni nõustumise kohta tingimustega, mille alusel EAÕK paguluses hakkab tegutsema. Autonoomia säilitamise küsimust ei tõstatatud üldse.

Enne 15. aprilli 1956. aasta Kirikukogu otsuste kinnitamist pidi Konstantinoopoli Patriarh saama Sinodilt kui paguluses oleva EAÕK juhatuselt kirjaliku lubaduse, et pärast piiskopiks pühitsemist ei toimu kiriku staatuses mingeid muudatusi. Sinod pidi samuti kinnitama Patriarh Athenagorasele, et pühitsetav piiskop jääb Konstantinoopoli Patriarhaadi Lääne- ja Kesk-Euroopa eksarhaadi (Thyateira peapiiskopkonna) jurisdiktsiooni alla ning kõik ettekanded Oikumeenilisele Patriarhile esitab ta eelmainitud peapiiskop Athenagorase kaudu (metropoliit Aleksander suhtles Konstantinoopoli Patriarhidega otse). Kirja lõpus lohus Patriarh Athenagoras Sinodi liikmeid, et kui Jumal kingib Eestile taas tõelise vabaduse ja tema paguluses viibivad lapsed naasevad kodumaale, on Oikumeenilisel Patriarhil uuest olukorrast lähtudes õigus välja anda korraldusi ja astuda samme, mis vastavad Eesti Õigeusu Kiriku hüvanguks.

Nii algas eesti õigeusu diasporaa kanooniline ümberkorraldamine, mis oli seni säilitanud autonoomia (oma ülemhingeekarjase, seejärel tema hooldaja juhtimisel), uueks, kõiki maailmas hajutatud eesti kogudusi ühendavaks eksterritoriaalseks piiskopkonnaks Patriarhi eksarhi alluvuses.

Oluline on märkida, et 14. oktoobril 1956. a toimunud ülempreester Jüri Vålbe piiskopiks pühitsemine neutraalse ja näiliselt mallelelegi mittepretendeeriva Ravenna piiskopi tiitliga toimus just Eesti Kiriku jaoks, selle taastamise lootuses. Kui arutleda samas võtmes, milles taasühinemist Vene Õigeusu Kirikuga 1941. ja 1945. aastal käsitletakse kui EAÕK likvideerimist ja selle asemel Eestis uue struktuuri – Vene Õigeusu Kiriku Eesti piiskopkonna asutamist, siis tasub märkida, et pigem võiks hoopis uue eesti piiskopkonna asutamist Konstantinoopoli Patriarhaadi Lääne- ja Kesk-Euroopa eksarhaadis eelmainitud piirangutega käsitleda kui EAÕK välisosa likvideerimist ja selle asemel uue, diasporaad ühendava struktuuri loomist. Kuid see loogika on vigane. Nii ühel kui teisel juhul on kohane rääkida mitte kiriklike struktuuride likvideerimisest, vaid nende ümberkujundamisest vastavalt ajaloolistele, poliitilistele ja majanduslikele tingimustele. Selle vahega siiski, et erinevalt Eesti piiskopkonnast elas EAÕK välisosa lohusavas lootuses naasta kunagi deokupeeritud kodumaale ja taastada oma Kirik endises kanoonilises staatuses, mille perspektiivis kutsus ülempreester Nigul Hindo üles taluma välise piirangu ajutisi ebamugavusi.

Uue piiskopi valimisest ja pühitsemisest õigeusu eesti diasporaa keskelt anti teada "Vaba Euroopa" eestikeelse toimetuse kaudu, mille vahendusel pöördus paguluses oleva EAÕK juhtkond aeg-ajalt kodumaal elavate õigeusklike eestlaste poole, nagu näiteks 1958. aasta läkituses, milles öeldi, et "EAÕK paguluses on võitleva eesti rahva osa, kelle tahe ja püüdlus vabaduse ning rahvakiriku taastamise poole kodumaal on esmatähtis ülesanne".

Piiskop Jüri (Vålbe) juhtimine Konstantinoopoli Patriarhaadi koosseisus oleva eesti piiskopkonna üle kestis viis aastat kuni tema surmani 3. augustil 1961. a, misjärel uuendati eesti diasporaa välispiiskopkonna ja peapiiskop Athenagorase (Kavvados) vahel piiskopliku hoolitsemise leping, mis oli kehtinud enne piiskop Jüri Vålbe pühitsemist. Pärast peapiiskop Athenagorase surma 1962. aastal sai Thyateira peapiiskopkonna hooldajaks (Locum Tenens) tema vikaarpiiskop Iakovos (Virvos), kellele läks üle eesti piiskopkonna hooldamine. 1964. aastal asus Thyateira ja Suurbritannia peapiiskopkonna etteotsa metropoliit Athenagoras (Kokkinakis), kes päris ka eesti diasporaa ülemhingeekarjase hooldamise.

Kuid oma keskelt piiskopi pühitsemise probleem diasporaa eesti piiskopkonna jaoks jäi püsima. Juba 1968. aastal valis paguluses oleva EAÕK Kirikukogu selle piiskopitoolile USA ja Austraalia koguduste praosti ülempreester Sergius Samoni. See otsus leidis toetust nii Põhja- ja Lõuna-Ameerika peapiiskop Iakovoselt (Virvos) kui ka Thyateira ja Suurbritannia peapiiskop

Athenagoraselt. Kuid sellega asi piirduski. EAÕK õigeusu tegelaste nõupidamine New Yorgis 28. juunil 1970. a jõudis järeldusele, et "ülempreester Sergius Samoni piiskopiks pühitsemine on seetõttu ära jäänud, et Konstantinoopoli patriarhaat käesolevas küsimuses ilmselt arvestab enam Moskva patriarhaadi, kui Eesti autonoomse Ap. Õigeusu Kiriku soovidega".

Juba 1963. aastal algas paguluses oleva EAÕK Sinodi sekretäri preester Martin Juhkami initsiatiivil arutelu Konstantinoopoli Patriarhaadi koosseisus Põhjamaade eksarhaadi asutamise üle, mille territoorium hõlmaks Taanit, Rootsit, Norrat ja Soomet. Eeldati, et eksarhiks saab Soome Õigeusu Kiriku peapiiskop. Kuid Konstantinoopoli Patriarhaat lõi alles seitse aastat hiljem, 1970. aastal Skandinaavia metropoolia, mille koosseisu ja vastavalt kanoonilisse juhtimisse Rootsi ja kogu Skandinaavia metropoliidi alluvusse viidi Konstantinoopoli Patriarhaadi Püha Sinodi 11. novembri 1974. aasta otsusega üle samas piiskopkonna staatuses ka paguluses olev EAÕK.

Nelja aasta pärast toimub eesti õigeusu diasporaa kanoonilises seisundis radikaalne muutus. Esmalt kuulutasid Patriarh Dimitrios ja Konstantinoopoli Kiriku Püha Sinod 13. aprillil 1978.a. Patriarh Meletiose 1923. aasta Tomose kehtetuks põhjendusega, et see oli algselt tingitud ajaloolistest asjaoludest, ning "nüüd on Püha Vene Kiriku alaline kanooniline ühendus selle oma piirkonnaga (Eestis. – I.P.) taastatud, nii et ta on võimeline kergesti täitma hingekarjaselikku hooldust ja hoolitsust selle üle". Sellega, nagu selgub Konstantinoopoli Patriarh Dimitriose 3. mai 1978. aasta kirjast Skandinaavia metropoliit Pavlosele, lõpetati viimase poolt EAÕK välispiiskopkonna hooldamine. Tema omofoori alla jäi vaid see osa diasporaast, mis asus tema metropoolia piirides. Kõik välismaa eesti kogudused viidi üle Konstantinoopoli Patriarhaadi ülemhingekarjaste omofooride alla vastavalt nende asukohtadele. Selle etapi illustratsioonina eesti õigeusu diasporaa elus pakub huvi Skandinaavia metropoliit Pavlose kiri Austraalia metropoliit Stylianosele, milles valitseja Pavlos teatab EAÕK ja järelikult ka Austraalia eesti koguduse hooldamise omapoolsest lõpetamisest seoses Patriarh Meletiose 1923. aasta Tomose tühistamisega Konstantinoopoli Patriarhaadi poolt.

Alates selle kanoonilise struktuuri laialisaatmisest jäi EAÕK välissinod omamoodi õigeusu eesti diasporaa koordineerivaks keskuseks.

Võõrsile sattunud õigeusklikud eestlased teadvustasid oma kiriklikku struktuuri, mis ühendas eesti diasporaa õigeusu kogudusi, kui uut organisatsiooni. Kuid ehkki nad ametlik-organisatsioonilises plaanis kohanesid pakutavate oludega, tunnetasid nad end kiriklik-kanoonilises mõttes mitte pelgalt EAÕK säilinud osana, vaid EAÕK-na endana, kes oli paremate aegade ootuses emigreerunud vabasse maailma ning mille osa jäi kodumaale jumalavaenuliku okupatsioonivõimu ikke alla.

Nõukogude Eestisse jäänud usuvendadesse suhtus eesti õigeusu diasporaa kaastundega kui vaevalt ellu jäävatesse uues kiriklik-administratiivses nõukogude struktuuris – Eesti piiskopkonnas, mis olevat Moskva Patriarhaadi poolt asutatud "hävitatud" EAÕK asemele. Nagu sõnastas selle nägemuse ülempreester N. Hindo: "Tegelikult elus on meie Kiriku ühtsus lõhestatud vaba Kiriku osa rändab paguluses 1944. aastast alates ja vabaduseta kirikuosa asub kodumaal."

Kirjeldades eesti õigeusu rasket olukorda kodumaal, nägid preestrid Martin Juhkam ja Sergius Samon vaimulikkonna kaadrite nappuses, samuti eestlaste raskustes teoloogilise hariduse omandamisel ning emakeelse usulise kirjanduse puuduses sihipärast suundumust "Eesti piiskopkonna sajaprotsendilisele venestamisele". Mõistagi oli see ekslik järeldus: mingit venestamist ei toimunud eesti õigeusu suhtes kodumaal, midagi sellist ei olnud Vene Õigeusu Kiriku juhtkonna ega kohaliku kirikujuhtkonna kirikupoliitikas olemaski.

EAÕK välissinodi poolt hoiti sidet Eestisse jäänud vendade ja õdedega Kristuses ebaregulaarselt, episoodiliselt. Esines pöördumisi Eesti õigeusklike poole eestikeelsete välismaiste raadiojaamade kaudu, annetuste eest osteti ja toimetati kodumaale emakeelset usulist-harivat kirjandust.

Isiklik kirjavahetus riigipiiri eri pooltel asuvate õigeusklike kristlaste, sealhulgas vaimulike vahel toimus küll, kuid viimaste puhul variaadressi alt ja anonüümselt (nagu näiteks ülempreestrite Sergius Samoni San Franciscost ja Nikolai Bežanitski Pärnust vahel). Sellest teatab arhiivimaterjalide põhjal näiteks ülempreester Andrei Sõtšov.

Tallinna ja Eesti ülempiiskop Aleksius (Ridiger), olles iseseisev ja algatusvõimeline, hakkas saatma oma ülemhingekarjaslikke Kristuse Sündimise- ja Ülestõusmispühade läkitusi ning eestikeelseid kirikukalendreid kõigile eesti õigeusu diasporaa kogudustele, mis ei tekitanud proteste, ehkki kontakte endiselt luua ei õnnestunud.